
Proces modernizacije u Crnoj Gori (Jedna zakašnjela moderna)

DRAGAN VUKČEVIĆ*

Sažetak

U samoj društvenoj stvarnosti današnje Crne Gore javila se **velika protivrječnost**. Naime, krupna pitanja oblikovanja države, konstituiranja nacije, zasnivanja građanskog društva, koja su mnoga društva i države modernog svijeta historijski ostavili iza sebe, danas se u Crnoj Gori otvaraju. Ti procesi su vremenski i suštinski u neskladu s procesima globalizacije koji sve više prožimaju svijet. Time se otvara krupno pitanje odnosa globalizacije i identiteta. Ono je utoliko veće, značajnije i dramatičnije za mala društva, države i njene narode, kao što je Crna Gora. Nedovršenost procesa u društvenom životu Crne Gore tako postaje izvor njenog nerazumijevanja u očima moćnog svijeta. Kao da naša bitna pitanja kasno stižu na dnevni red velikih sila, u vrijeme kada su ona kod njih već davno zaključena i historijski završena.

Ključne riječi: Crna Gora, mentalitet, patrijarhalnost, predržavno stanje, modernizacija

Uvod

Proces modernizacije u Crnoj Gori počeo je i suviše **kasno**. Njegovo drugo obilježje je da je taj proces tekao **neravnomjerno**. Zakašnjelost tog procesa ogleda se i u njegovoj veoma slaboj i površnoj izučenosti. Naravno, pod tim podrazumijevamo odsustvo pokušaja tzv. dubinskog sagledavanja modernizacije u Crnoj Gori i nastojanja da se ona osvijetli kao faza u tzv. procesu du-

*

Dragan Vukčević, red. prof. Pravnog fakulteta u Podgorici.

gog trajanja u našoj historiji. Istovremeno, multimetodološki pristup modernizaciji zahtijeva brisanje granica između pojedinih nauka, jer modernizacija se može posmatrati iz različitih aspekata, pa samim tim pokazuje i **različita lica**. Cjelovita slika se može steći samo iz sinteze sociološkog, ekonomskog, politološkog, pravnog, antropološkog, historijskog, filozofskog pristupa.

Da bismo razumjeli ovaj proces neophodno je posmatrati crnogorsko društvo **od kraja XVIII. do kraja XX. stoljeća**. Na početku te priče Crna Gora je bila patrijarhalna zajednica. Bio je to tip zatvorenog društva, sa slabom socijalnom pokretljivošću, naglašenim značajem tradicije i slabim vezama sa svijetom. Živjelo se u tom društvu, metaforično rečeno, kao u svojevrsnoj tvrđavi. A svaka tvrđava stvara opsadni mentalitet svojih stanovnika i rađa neprijateljski odnos prema okruženju. U takvim uvjetima kolektivni identitet potiskuje osobni. Ratovi i neimaština ispunjavaju svakodnevicu, u kojoj se javljaju snažni unutrašnji sukobi. Odsustvo državnih institucija i zakonskih normi karakteriziraju taj početak kao predrđavno stanje. Epska pjesma i mit bili su istovremeno, i oblici saznanja svijeta, objašnjenja historije, i utjeha životu u njoj. Vrijeme je sporo i lagano protjecalo. Na društvenom satu, čak i decenije nisu donosile bitnije promjene. Živjela je tada Crna Gora poput malog borbenog odreda, sa samo jednim gradom – Cetinjem, koji je postojao na njenoj ondašnjoj teritoriji.

Vrijeme u kojem živimo predstavlja kraj ove priče. U mnogo čemu, Crna Gora ne liči na samu sebe, sa početka ovog procesa. Promijenilo se njeno lice, a uveliko i suština njenog društva. Ona je zakoračila u svoju modernu, iako je taj proces počeo sa velikim historijskim zakašnjenjem. Točnije, više smo u proces modernizacije uvučeni, nego što smo u njega spremno ušli.

Za razumijevanje ovog procesa i strukturne promjene crnogorskog društva, po nama, bitno je razlikovati **tri toka**. Kao prvo, to je historijski tok pretvaranja patrijarhalne zajednice u građansko društvo. Simbolično rečeno to je pojavljivanje i rađanje građanina kao subjekta javnog i privatnog života, njegovo izdvajanje i oslobađanje iz plemenske zajednice i kolektivnog identiteta.

Drugi tok je proces uobličavanja crnogorske države, a sa njom i nacije. Proces koji ima dugu predhistoriju i čudnu historiju. On podrazumijeva stvaranje institucija, oblikovanje političke elite i pokušaj ostvarivanja političkih ideja. Sve je to imalo neobičan i neravnomjeran tok sa mnogo raskrsnica i velikim neizvjesnostima.

I treće, za razumijevanje ovih procesa, neobično je važno shvaćanje i objašnjenje oblikovanja mentaliteta i njegovih struktura u Crnoj Gori. A njih ne možemo razumjeti, ako ne pođemo od činjenice da se Crna Gora nalazi na razmeđu velikih civilizacija. Ona je nastala i postoji na obodima moćnih svjetova, čiji su procesi, strukture i ideje bitno oblikovali naš mentalitet. Točnije rečeno, bili smo i ostali dvostruka provincija. Zato je razumijevanje "civilizacijskog" položaja Crne Gore veoma bitno i za shvaćanje procesa modernizacije u njoj.

Pomenuti tokovi nisu, u društvenoj stvarnosti, precizno odvojeni i jasno razgraničeni. Oni utječu jedni na druge, gradeći složeno jedinstvo društvenog života u Crnoj Gori.

I.

Pretvaranje patrijarhalne zajednice u građansko društvo (Oslobađanje individue)

Patrijarhalnost je jedna od dominantnih odlika crnogorskog društva, gotovo sve do druge polovine XX. stoljeća. Ona je jedna od onih historijskih stepenica koju su prolazila i druga društva u svom razvoju. Njene odlike su jak identitet zajednice (u značenju koji je toj riječi dao F. Tönnies), prevladavanju mehaničke nad organskom solidarnošću (E. Durkheim) i naglašenim tradicionalnim legitimitetom (M. Weber). Bilo je to društvo koje možemo označiti kao "vladavinu muškaraca" (P. Bourdieu).

Primat kolektivnog nad individualnim se osjećao u cjelokupnom društvenom životu. Kolektivi, poput porodice, bratstva i plemena, se pojavljuju kao nosioci prava i obaveza, bez obzira odnosi li se to na sferu ekonomije ili na dugovanje krvi (krvna osveta). Vidljivi izrazi kolektivističkog duha bili su: kolektivno vlasništvo, porodična zadruga, krvna osveta, nepostojanje nasljedno pravnog položaja žene itd. Pojedinaac je bio stopljen sa cjelinom kojoj pripada. Samo izabranima, kroz agonalni podvig, bio je dozvoljen osobni identitet.

Jedno od značajnih obilježja takvog crnogorskog društva i bitan dio njegovog identiteta, jest i **patrijarhalni moral Crnogoraca**. On je dobio specifični svoj oblik kroz tzv. **čojstvo i junaštvo**. Jedan od "kodifikatora" tog sistema morala Vojvoda Marko Miljanov Popović razlikovao je čojstvo od junaštva. On je govorio da je junaštvo osobina kojom čuvamo sebe od drugog, a da je čojstvo vrlina kojom branimo drugoga od sebe. Moral u ondašnjoj Crnoj Gori bio je najviši imperativ. U njemu je bila posljednja odbrana Crne Gore.

Dugo će takva patrijarhalnost postojati i opstajati. Početak njenog razlaganja imat će, ponekada, izgled dramatičnog procesa. Prvo rastakanje patrijarhalnosti osjetit će se krajem XIX. vijeka. Pojava privatnog vlasništva, nestajanje kućnih zadruga, stjecanje nasljedno-pravnog položaja žene, individualiziranje pravne odgovornosti, su neki od pokazatelja otpočinjanja procesa razaranja patrijarhalne zajednice. Naravno, sve je to išlo veoma **sporo i neravnomjerno**.

Bitno je zapaziti da ovaj proces prevladavanja patrijarhalne zajednice prvo počinje u tzv. mediteranskoj Crnoj Gori, odnosno u onim područjima koja su bila izložena utjecaju mediteranskih civilizacija. To su Boka i Primorje, Paštrovići, oblast Bara i Ulcinja. Isti proces će početi kasnije u Staroj Crnoj Gori (koju su sačinjavale četiri nahije: Lješanska, Riječka, Katunska i Cr-

mnička), a najkasnije će se ovaj proces javiti u oblasti tzv. Brda i Sjeverne Albanije. Ova činjenica je od velike važnosti za razumijevanje "pukotina" i graničnih linija, koje postoje ispod vidljivog površinskog sloja Crne Gore, u njenim današnjim državnim granicama. Istovremeno, ovo nam govori i o postojanju različitih crnogorskih svjetova, koji su nastajali pod utjecajem brojnih civilizacijskih krugova.

Početak procesa razlaganja patrijarhalne zajednice ni u kom slučaju ne treba zavarati, u smislu da je ova zajednica brzo i trajno nestala. Naprotiv, prisutnost patrijarhalnosti postojat će još dugo i kroz XX. vijek, a prisutno je, u obrascima ponašanja, nepisanim običajnim normama, simboličkoj moći, pojedinim institucijama, i u današnjem vremenu. Suvremena sociološka istraživanja pokazuju da će druga polovina XX. vijeka, pogotovo od završetka II svjetskog rata, biti onaj period u kojem će procesi modernizacije učiniti da patrijarhalnost počinje gubiti onaj značaj i mijenjati značenje koje je do tada imala.

Naša industrijska revolucija dogodila se sredinom XX. vijeka. Tada je otpočeo proces urbanizacije i obrazovanja. Velika trijada – **selo, crkva i njiva**, na kojoj je počivalo patrijarhalno društvo, počelo je da zamjenjuje nova trijada – **grad, škola i tvornica**, na kojoj su počivali temelji modernog građanskog društva. Naravno, sve je to samo početak procesa uobličavanja građanskog društva i izdvajanja pojedinca – građanina, kao njegovog osnovnog subjekta. Nekoliko decenija će trajati procesi u kojima će se povećati broj gradskog stanovništva, broj pismenih i obrazovanih ljudi, oslobađanja žene, uvećanje zdravstvenih i kulturnih institucija, unapređivanje tehničke kulture.

U uvjetima izgradnje socijalizma ovi procesi su bili snažno obojeni ideološkim primjesama. Jednopartijski sistem kao osnova političkog uređenja, ideologija marksizma kao dominantna politička misao, državno, a kasnije društveno vlasništvo kao osnovni vlasnički oblik, nosili su u sebi svojevrsnu **prikrivenu patrijarhalnost**. Ona se ogledala u podčinjenosti autoritetu, koji nije više bio toliko u bratstvu, plemenu i crkvi, koliko u tvornici, školi i partiji (državi). Tako se ovaj period historijski pokazuje kao prelazni period između patrijarhalne zajednice i istinski izgrađenog građanskog društva. Kao što dugo treba da iz onog koji je došao sa sela u grad izađe ono seosko, tako je veoma dugo trebalo da iz pripadnika patrijarhalne zajednice izađe patrijarhalnost kao način življenja i mišljenja i pošto je promijenio način života.

Još uvijek je malo pojedinaca u Crnoj Gori koji za svoje porodke mogu reći da su urbani i obrazovani u više generacija. Metaforično rečeno, dugo je crnogorska ruka čekala da uzme pero i stavi sat. Uostalom, ove procese jedino možemo pravilno razumjeti ako ih shvatimo kao tzv. procese dugog trajanja.

Posljednja decenija XX. stoljeća i sam početak XXI. vijeka predstavljaju period nove faze u oblikovanju građanskog društva. U tom periodu dolazi do korjenitog preobražaja ekonomskih, političkih i pravnih temelja Crne Gore. Dominantan oblik vlasničkih odnosa postaje privatno vlasništvo, a tržište najvažniji regulator ekonomskih tokova. Višepartijski sistem, slobodni izbori i princip podjele vlasti određuju politički život. Usvajanje evropskih pravnih

standarda i donošenje brojnih zakonskih propisa u ovom periodu čine pravnu stvarnost.

U ovom periodu, sociološki posmatrano, možemo konstatirati nekoliko činjenica koje se odnose na dugi i složeni proces pretvaranja patrijarhalne zajednice u građansko društvo: više od 70% stanovništva živi u gradovima; broj nepismenih se kreće oko 3,5% populacije; postoji pravna ravnopravnost pojedinaca bez obzira na spol, naciju, vjersku ili rasnu pripadnost; oko 10% ukupnog stanovništva je sa višim i visokim obrazovanjem; registrirano je više tisuća nevladinih organizacija itd. To su neki od pokazatelja, na osnovu kojih možemo zaključiti da je proces modernizacije istinska stvarnost današnje Crne Gore.

Naravno, suvremena sociološka istraživanja, vezana za sisteme vrijednosti, religioznost, nacionalnu i državotvornu svijest, političku kulturu, itd. pokazuju da je patrijarhalnost na izmaku, ali da smo kao društvo daleko od toga da će ona uskoro nestati. Istovremeno, treba imati na umu da klasični oblici patrijarhalnosti su gotovo nestali iz društvenog života suvremene Crne Gore. Oni, poput tragova zimskog snijega u ljetnim danima, postoje u nekim ruralnim i planinskim oblastima. Njihovi "čuvari" su pretežno pripadnici starijih generacija i manje obrazovani slojevi. Ali, osim ove patrijarhalnosti, postoji i ona koja se, i u urbanoj sredini, iskazuje u simboličkoj moći. Za ilustraciju možemo navesti samo podatak o broju žena na najodgovornijim mjestima u politici, ekonomiji, obrazovanju i kulturi (M. Filipović), koji nam govori o tome da su osnovne poluge društvene moći u crnogorskom društvu, još uvijek u rukama muškaraca. Rečeno nam, još jedanput, govori da se radi o procesu dugog trajanja, koji ima različite faze, kroz koji se pojedinac kao politički, pravni, ekonomski i kulturni subjekt izdvaja iz kolektiva kome je do tada pripadao. Ipak, prolazi vrijeme u kojem se rješenje problema tražilo kroz podvig, juriš i događaj, i dolazi doba u kojem crnogorski čovjek odgovore na pitanja sve više traži u radu, znanju i planu. Naravno, nikada ne treba zaboraviti da historijski procesi nisu, ne samo ravnomjerni nego ni jednosmjerni.

II.

Uobličavanje države (Rađanje institucija)

Suvremena crnogorska država imala je svoju dugu i neujednačenu historiju. Točnije rečeno, ona je do Berlinskog kongresa 1878. godine, imala svoju predhistoriju, a od tog događaja počinje njena neobična historija. Nije nam namjera da se bavimo političkom historijom crnogorske države. Želimo samo da ukažemo na značaj uloge države u procesu modernizacije, na njen utjecaj na ove procese.

Preddržavno stanje u Crnoj Gori se poklapa sa postojanjem patrijarhalne zajednice. Iz nje postepeno i veoma sporo, od kraja XVIII. vijeka počinju se uobličavati prvi državni organi. To su bili začeci zakonodavnih tijela, izvršnih i sudskih institucija. Tada se, za vladavine Petra I, Petra II i Knjaza Danila, donose i prvi zakonski tekstovi. U njima nisu jasno izdvojene ustavno-pravne, krivično-pravne, građansko-pravne, međunarodno-pravne norme. To ukazuje na neizdiferenciranost funkcija tadašnjih institucija i pravne svijesti o njima. Uostalom, to i nije neobično s obzirom na društveno stanje i prilike u ondašnjoj Crnoj Gori.

Institucije su se sporo uobličavale i teško prihvaćale. Anarhičnost patrijarhalne zajednice i nenaviknutost na pisane norme, bitno su otežavale uvođenje institucija. One su se doživljavale kao prinuda i prisila. Buntovnički mentalitet koji je postojao u crnogorskom društvu teško je usvajao institucionalni okvir. To govori da je društvo postojalo sa **konceptom tzv. "slobode od", a ne "slobode za"** (I. Berlin). Taj anarhični duh će biti stalni pratilac izgradnje institucije crnogorske države, od njenih početaka, do današnjeg dana.

Poput mnogih balkanskih država, i Crna Gora je oblikovala svoju državnost **kroz pobunu, na brzinu, i bez jasnog plana i strategije**. Time kao da je utisnut pečat anarhičnosti i nepostojanosti ovim tvorevinama (M. Mazower). Težnja ka oslobođenju mnogo je jasnije prepoznala vanjskog neprijatelja, nego što je sagledavala potrebu za unutaršnjim redom i poretkom. U budućoj državi to odsustvo reda predstavljalo je veliku teškoću i bilo izvor političke nestabilnosti.

Sam čin međunarodnog priznanja Crne Gore (Berlinski kongres 1878. godine), predstavljao je ne samo veliki politički događaj, nego izuzetno važnu društvenu činjenicu. Ona se ogledala u velikom teritorijalnom proširenju, koje je Crnoj Gori donijelo brojne gradove, puteve, i što je posebno važno, izlazak na Mediteran. Stvaranje države značilo je veliki podstrek za proces modernizacije. On će biti ubrzan u posljednjim decenijama XIX. vijeka i na samom početku XX. stoljeća. On se ogleda u pojavi prvih oblika kapitala – trgovačkog i zelenaškog (M. Đurović), pojavi finansijskih institucija, unapređenju i proširivanju školstva i obrazovanja, pojavi inozemnih investicija, izradi brojnih pravnih propisa, među kojima se ističe monumentalni *Opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnu Goru* (V. Bogišić), stvaranju političkih institucija, otvaranju diplomatskih misija itd. Zasnivanje ovih institucija predstavlja snažan podstrek otpočinjanju procesa modernizacije. Tada su postavljani temelji jednoj novoj državi i njenom građanskom društvu.

Na žalost, ovi procesi su prekinuti velikim ratovima na početku XX. stoljeća (I i II Balkanski rat i I. svjetski rat). U njima nisu samo razoreni temelji institucija koje su se začinjale, već je i sa političke mape Evrope nestalo i ime crnogorske države. To se odrazilo i na proces modernizacije. Jednostavnije rečeno, **političko središte Crne Gore nije bilo više na njenoj teritoriji**. Ono je bilo izmješteno, a Crna Gora je postala jedna vrsta političke provin-

cije. To ne znači da u ovom periodu nisu nastavljeni modernizacijski procesi. Ali, njihov tok je bio znatno usporen.

Do svojevrzne **obnove državnosti**, ali ne kao samostalne države, već kao jedne od republika u Federaciji, došlo je poslije završetka II svjetskog rata. Konstituirani su zakonodavni, izvršni i sudskih organi u Crnoj Gori. Ona ponovo dobiva svoj politički identitet. Ovaj proces državnog uobličavanja poklapa se sa procesom **ubrzane modernizacije** Crne Gore.

Niz ustavnih promjena od 1946. pa do 1992. godine, naglašavao je sve veću samostalnost republika, unutar postojeće Federacije. Kao sociološka činjenica, to je značilo da bitne odluke razvoja, odnosno procesa modernizacije crnogorskoga društva, imaju ishodište u njenim političkim organima. Država se ponovo pokazuje kao faktor ubrzane modernizacije.

To je uočljivo i u posljednjoj deceniji XX. vijeka i u prvim godinama XXI. stoljeća. Crnogorska država je stekla veliki dio političkog suvereniteta, u pogledu donošenja svih bitnih odluka vezanih za vlastiti razvoj. Njima jedino nedostaje međunarodno priznanje, čime bi ovaj suverenitet bio zaokružen.

Naravno, ovi procesi praćeni su naglašenim političkim sukobima i različitim viđenjima budućnosti same države. U suštini, iza naglašenih političkih podjela, nalaze se bitno različita viđenja društvenog razvoja Crne Gore. Tu su, u osnovi, prisutna dva koncepta. Jedan od njih naglašava tradicionalizam, etničku pripadnost i religioznu opredijeljenost kao svoje temelje. Drugi u multikulturalizmu, razvijenoj građanskoj svijesti i pojedincu kao osnovnom političkom subjektu, vidi osnove razvoja Crne Gore. U stvari, to je sukob u novom obliku između patrijarhalnog i građanskog koncepta buduće Crne Gore. Veoma je bitno naglasiti da ova podjela ne ide linijom pojedinih političkih partija i institucija. Ona je mnogo dublja i izvire iz sloja koji se nalazi u dubini crnogorskog društva i ispod je uspjenušane površine političke stvarnosti.

Sve to od današnje Crne Gore pravi dramatičnu **društvenu raskrslu**. Njenu suštinu čini sukob dvije ideje, dva pokreta i dva programa. Ono što je veoma bitno, jest činjenica da izbor nije samo teorijsko pitanje, već duboko praktičan problem. I što je još važnije, taj izbor ima dalekosežne posljedice. Kao sa svake raskrslu, i sa ove putevi vode, ili ka jačanju tradicionalizma, ili ka širenju modernosti. Ono što brine jest nedostatak osmišljene vizije razvoja modernosti, čije su bitne odlike u daljem razvijanju institucija, planiranju elita i jačanju tzv. srednjeg socijalnog sloja.

Time postaje očiglednija uzročna veza između procesa razvijanja modernizacije i uobličavanja države. Država se javlja kao njen snažan faktor. Historijski se to može potvrditi kroz tri prijelomna perioda: međunarodno priznanje Crne Gore u XIX. vijeku, obnova njene državnosti sredinom XX. stoljeća i dovršavanje crnogorske državnosti krajem XX. i početkom XXI. vijeka. Uvi-jek kada je političko središte Crne Gore bilo izvan nje, ovi procesi su gubili na zamahu. Upravo to je jedan od razloga neravnomjernosti procesa modernizacije u Crnoj Gori.

Važno je istaći još jedan proces. Usporedo sa uobličavanjem države, događao se i **proces stvaranja crnogorske nacije**. Poput mnogih država na Balkanu i u Crnoj Gori, nacija nije stvarala državu, već je država konstituirala naciju. Tako je i ideja nacionalne države, kao dio modernosti, sa za-kašnjenjem dolazila na dnevni red društvenog života.

I u ovom procesu uočava se uzročna povezanost. Naime, u mjeri u kojoj se država institucionalno izgrađivala, i proces konstituiranja crnogorske nacije je dobivao historijsko ubrzanje. **Nacija je dijelila sudbinu države**. U onim periodima kada je država gubila svoj politički identitet i proces konstituiranja nije je stagnirao. Neravnomjeran tok i protivljenosti uobličavanja države stvarali su svojevrсни dualizam i u sferi oblikovanja etničkog supstrata Crnogoraca. Taj dualizam u biću crnogorske nacije osjeća se i danas. To navodi neke autore na zaključak o postojanju tzv. "nacije sa greškom" (Ž. Andrijašević).

Interesantno je istaći da suvremena sociološka istraživanja o nacionalnoj i državotvornoj svijesti u Crnoj Gori pokazuju da za one koji se nacionalno opredjeljuju kao Crnogorci (a takvih je na popisu iz 2004. godine bilo 43%) država predstavlja najznačajniji konstitutivni faktor. Za one, pak, koji se izjašnjavaju kao Srbi (a tako se izjasnilo na posljednjem popisu 32%) najznačajnija institucija je Srpska pravoslavna crkva.

III. Razmeđe svjetova (Crna Gora – tvrđava ili most)

Bitna činjenica za razumijevanje **mentaliteta i njegove strukture** u Crnoj Gori jest postojanje susreta (najčešći kroz sukob) velikih civilizacija na njenom tlu. Linije dodira tih krugova često su bile "linije mržnje" (F. Brodel). U tom smislu, posmatrana kao mjesto razmeđa civilizacija, Crna Gora se javlja kao **dvostruka provincija**. Naime, na njenom tlu izmiješali su se rubovi i pramenovi velikih civilizacijskih krugova i moćnih svjetova **Istoka i Zapada**. Njihovi centri bili su daleko od naših obala. Zato nam se čini umjesnim da, u ovom smislu, Crnu Goru shvaćamo kao dvostruku provinciju.

Naravno, svjetovi Istoka i Zapada, uzeti za sebe i raščlanjeni, predstavljaju složene civilizacijske tvorevine. Sa istočne strane, historijski posmatrano, pretrpjeli smo snažne utjecaje Bizanta, Otomanske imperije i Rusije. Sa Zapada su nam dolazili utjecaji Mletačke Republike, Francuske, Austro-Ugarske. Ovi utjecaji su oblikovali brojne **crnogorske svjetove**. Pod njima, prvenstveno, podrazumijevamo različite mentalitete i njihove strukture. Tako ispod jedinstvene površine današnje Crne Gore, na dubljem nivou možemo razlikovati: Mediteransku Crnu Goru (koja se, uzeta sama za sebe, sastoji iz različitih mentalitetskih regija), Staru Crnu Goru, Brda i Sjevernu Albaniju. Svaka od ovih oblasti ima svoju dugu društvenu, kulturnu, političku i civilizacijsku historiju. Ove oblasti su politički objedinjene, djelomično poslije Ber-

linskog kongresa, a konačno, u današnjim granicama, poslije završetka II. svjetskog rata.

Te činjenice ukazuju na velike kontraste malog prostora Crne Gore. Kao da **naša historija liči na našu geografiju**. Poput kontrasta raznorodnih svjetova prirode, postoje različiti svjetovi mentaliteta, u današnjoj Crnoj Gori. Zato nije pretjerano reći da naša geografija, uvelike, krije ključ za odgonetanje naše historije.

Istovremeno, time otkrivamo skrivenu mapu mentaliteta koji u društvenom životu gotovo da ima isto značenje koje ima i karakter za razumijevanje ličnosti jednog čovjeka. Njoj, do sada, u našoj društvenoj nauci nije poklonjena dovoljna pažnja. **Historija mentaliteta** bila je zanemarena naučna disciplina. Društvene nauke su bile više zaokupljene događajima i ličnostima, a manje procesima i strukturama. Bili smo više okrenuti analizi pojavnog, nego što smo svoju pažnju usmjerili ka dubinskim slojevima društvene stvarnosti. A u tim slojevima ukazuje se naša velika raznorodnost. Upravo tu, gdje se rađaju i oblikuju raznorodne mentalitetske strukture, nalazi se i ključ za odgonetanje brojnih pojava i događaja na samoj površini društvenog života. Istovremeno, ova analiza nam ukazuje da naše diobe i seobe, koje su konstante našeg društvenog života kroz vrijeme, nisu od jučer, pa i neće nestati sutra.

Saznanja historije mentaliteta nam ukazuju na još jednu bitnu činjenicu. Crna Gora je kroz historiju veoma dugo oblikovala sebe, metaforično rečeno, kao **tvrdavu** u kojoj je svoje historijsko vrijeme trošio njen borbeni odred. Upravo ta mentalitetska struktura pogodovala je patrijarhalnosti i tradicionalizmu. Kao oblik zatvorene svijesti ona je vanjski svijet doživljavala sa strahom i neprijateljstvom, a svoje političko središte tražila, najčešće, izvan svojih granica. Geografski posmatrano, ta mentalitetska struktura najduže traje u oblastima koje su najudaljenije od Mediterana.

Usporedo sa zasnovanjem građanskog društva i izgradnjom građanske svijesti sve više zaživljava nova metafora Crne Gore. To je njeno viđenje kao **mosta** između obala različitih civilizacija. Mentalitetska osnova ovakvog shvaćanja jest duh otvorenosti i težnje ka brojnim vezama sa svijetom koji nas okružuje. U toj paradigmi Crna Gora se ne doživljava kao stisnuta šaka prijatnje neprijatelju, već se shvaća kao pružena ruka prijatelju.

U mjeri u kojoj modernizacijski procesi budu potiskivali patrijarhalnost i tradicionalizam, u mjeri u kojoj se društveni život bude institucionalno uobličavao, i u mjeri u kojoj se budu planirale buduće elite, u toj mjeri će i nova paradigma dobivati na značaju. Zato današnja crnogorska raskrsnica jest izbor između modernosti i tradicionalizma, svoje države i nacije i utapanja u šire državne i nacionalne okvire i, metaforično rečeno, biranje između mosta i tvrđave kao oblika društvenog života.

Zaključak

Proces modernizacije u Crnoj Gori pokušali smo prikazati kao **slojevit, neravnomjeran i nezavršen tok**. Ukazali smo na nekoliko aspekata koji se međusobno prožimaju i čine jedinstvo. Točnije rečeno, mi ih samo možemo teorijski izdvojiti u cilju potpunije njihove analize. U društvenom životu oni čine cjelinu.

Ono što je veoma važno istaći, jest činjenica da ti tokovi imaju svoju dugu historiju, i da dobivaju svoje pravo značenje ako se shvate kao procesi dugoga trajanja. Oni su počeli sa velikim zakašnjenjem u Crnoj Gori, u odnosu na zemlje zapadne Evrope. To može biti izvor nerazumijevanja ovih tokova za svakoga tko sa strane i bez dovoljne upućenosti, mjerilima svoje sredine, pokušava objasniti društveni život nekadašnje i današnje Crne Gore.

U samoj društvenoj stvarnosti današnje Crne Gore javila se **velika protivrječnost**. Naime, krupna pitanja oblikovanja države, konstituiranja nacije, zasnivanja građanskog društva, koja su mnoga društva i države modernog svijeta historijski ostavili iza sebe, danas se u Crnoj Gori otvaraju. Ti procesi su vremenski i suštinski u neskladu sa procesima globalizacije koji sve više prožimaju svijet. Time se otvara krupno pitanje odnosa globalizacije i identiteta. Ono je utoliko veće, značajnije i dramatičnije za mala društva, države i njene narode, kao što je Crna Gora. Nedovršenost procesa u društvenom životu Crne Gore tako postaje izvor njenog nerazumijevanja u očima moćnog svijeta. Kao da naša bitna pitanja kasno stižu na dnevni red velikih sila u vrijeme kada su ona, kod njih, već davno zaključena i historijski završena.

Izabrana literatura

- Andrijašević, Živko, *Nacija s greškom*, Cetinje, 2004.
- Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1990.
- Bulajić, Žarko, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd, 1959.
- Cvijić, Jovan, *Balkansko poluostrvo*, Beograd, 1987.
- Džadžić, Petar, *Homo Balcanicus, Homo Heroicus I-II*, Beograd, 1995.
- Đurović, Mirčeta, *Trgovački kapital u Crnoj Gori (u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka)*, Titograd, 1960.
- Đurović, Mirčeta, *Crnogorske finansije (1860-1915)*, Titograd, 1960.
- Đukanović, Borislav – Bešić, Miloš, *Bogovi i ljudi (religioznost u Crnoj Gori)*, Podgorica, 2000.
- Đukanović, Borislav-Kuzmanović, Bora-Lazić, Mladen-Bešić, Miloš, *Nacija i država (istraživanje nacionalne svijesti i stanovništva o državi u Crnoj Gori)*, Podgorica, 2001.

- Filipović, Mileva, *Društvena moć žena u Crnoj Gori*, Podgorica, 2003.
- Jovanović, Pavle – Marjanović, Miloš, *Politička kultura u Crnoj Gori*, Podgorica, 2002.
- Mazower, Mark, *The Balkans (A Short History)*, Nicolson Book, UK, 2000.
- Pavičević, Branko, *Stvaranje crnogorske države*, Titograd, 1965.
- Pejović, Đoko, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962.
- Popović, Milan, *Globalna prašina (Balkanska postmoderna)*, Podgorica, 2004.
- Rovinski, Pavel, Apolonović *Etnografija Crne Gore I-II*, Podgorica, 1998.
- Stojanović, Petar, *Nastajanje prava u savremenoj Crnoj Gori (1850-1900)*, Titograd, 1991.
- Stoianovich, Train, *Balkan Worlds (The first and last Europe)*, New York, London, 1994.
- Sekulić, Isidora, *Balkan*, Beograd, 2003.
- Todorova, Maria, *Imaging the Balkans*, New York, 1997.
- Vukčević, Dragan K., *Iza normi (sociološki i pravni eseji)*, Podgorica, 2003.
- West, Rebecca, *Black Lamb and Grey Falcon*, London, 2001.

Summary

A huge contradictory occurred in the social reality of today's Montenegro. Big questions such as the state's form, constitution of the nation, building the civil society, which the most of the modern societies and states had left behind them, are opened nowadays in Montenegro. These processes are not in the harmony with the globalization processes which are more and more present in the world. This opens a huge question of the relation between globalization and identity. It is even bigger, more important and dramatic for the little societies, states and its nations, like Montenegro. Unfinished processes in the social life of Montenegro are becoming a source of its misunderstanding in the eyes of powerful world. It seems that our crucial questions are coming late on the schedule of the big powers, in the time when they have in their case already been concluded and historically finished.